

Kognitiv tilshunoslik va fe'l kategoriyalari

Namangan davlat universiteti
Filologiya fakulteti 3-bosqich talabasi
Asqaraliyeva Dilshoda Xojiakbar-qizi

Annotatsiya: Ushbu maqolada fe'lning grammatik kategoriyalari haqida umumiy tushuncha berib o'tiladi. Hamda fe'l kategoriyalarinig o'zbek tilshunosligidagi o'rganilishi, fe'lning zamon, shaxs-son hamda mayl shakllari kabilar tushuntirib o'tiladi. Zamonaviy o'zbek tilshunosligida fe'l kategoriyalarini o'rganishning yangi yo'nalishlari va muammolari aytib o'tiladi. Kognitiv tilshunoslik haqida ma'lumot beriladi.

Kalit so'zlar: fe'l, fe'l kategoriyalari, shaxs-son kategoriyalari, zamon va daraja kategoriyalari, nisbat va mayl kategoriyasi, kognitiv tilshunoslik.

Annotation: In this article, a general understanding of the grammatical categories of the verb is presented. It also explains how verb categories have been studied in Uzbek linguistics, as well as discusses the forms of tense, person-number, and mood. The article mentions new directions and issues in the study of verb categories in modern Uzbek linguistics.

Keywords: verb, verb categories, person-number categories, tense and degree categories, voice and mood categories, cognitive verb.

Kognitiv tilshunoslik fe'l kategoriyalarini insonning borliqni idrok etishi, bilishi va uni til orqali ifodalashi bilan bog'liq holda o'rganadi. Fe'lning zamon, mayl, nisbat kabi kategoriyalari inson ongida vaqt, makon, harakatning yo'nalishi kabi tushunchalarning qanday kontseptuallashishi bilan bog'liq holda tadqiq etilmoqda. Masalan, o'tgan zamon shakllarining xotira, tajriba bilan bog'liqligi, kelasi zamonning rejalashtirish, taxmin qilish kabi kognitiv jarayonlar bilan aloqasi o'rganilmoqda. Bu yondashuv fe'l kategoriyalarining universal va tilga xos xususiyatlarini aniqlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Korpus lingvistikasi va statistik tahlil: Katta hajmdagi til korpuslari (matnlar to'plamlari) asosida fe'l kategoriyalarining qo'llanish chastotasi, kontekstual variatsiyalari va o'ziga xosliklari statistik usullarda tahlil qilinmoqda. Bu usul fe'l kategoriyalarining real nutqdagi xususiyatlarini aniqlashda, nazariy xulosalarni empirik dalillar bilan mustahkamlashda yordam beradi. Masalan, qaysi zamon yoki mayl shakli qaysi nutq vaziyatlarida ko'proq qo'llanishi, ularning leksik-semantik cheklovlari kabi masalalar korpus asosida o'rganilishi mumkin.

Fe'l kategoriyalarini o'rganishdagi muammolar: Shunga qaramay, o'zbek tilshunosligida fe'l kategoriyalarini o'rganishda hali ham hal qilinishi lozim bo'lgan bir

qancha muammolar mavjud. Jumladan, ba'zi mayl va zamon shakllarining bir-biriga o'xshashligi, ularning ma'no chegaralarining aniq emasligi, shuningdek, fe'lning yangi ma'no turlarini ifodalash tendensiyalari kabi masalalar chuqur tadqiqotlarni talab qiladi. Shuningdek, turli tilshunoslik maktablari o'rtasida ba'zi kategoriyalarni tasniflashda farqlar mavjud bo'lib, bu borada yagona nazariy yondashuvni shakllantirish muhim vazifalardan biridir. Kelajakda fe'l kategoriyalarining ontologiyasi, ya'ni ularning borliqni qanday aks ettirishi va tillararo qiyosiy tahlili ham dolzarb yo'nalishlardan biri bo'ladi.

O'zbek tilshunosligida fe'l kategoriyalarini o'rganish bugungi kunda ham faol davom etmoqda. Zamonaviy yondashuvlarda tilshunoslikning yangi yo'nalishlari – **kognitiv tilshunoslik, funksional tilshunoslik, korpus lingvistikasi, pragmatika** kabi sohalar asosida fe'l kategoriyalari qayta ko'rib chiqilmoqda. Masalan, kognitiv tilshunoslik nuqtai nazaridan fe'l kategoriyalari insonning dunyoni qanday idrok etishi va bilish jarayonlari bilan bog'liq holda o'rganilmoqda. Bunda fe'lning semantik maydoni, uning metaforik va metonimik ko'chishlari, harakatni tasvirlashdagi turli xil usullariga e'tibor qaratilmoqda. **Korpus lingvistikasi esa katta hajmdagi matnlar bazasini tahlil qilish orqali fe'l kategoriyalarining nutqdagi real qo'llanish chastotasini, ularning kontekstual o'zgarishlarini aniqlashga yordam bermoqda.** Bu esa tilning jonli materiallaridan kelib chiqqan holda yanada aniqroq xulosalar chiqarish imkonini bermoqda. Hozirgi kunda fe'l kategoriyalarining qiyosiy aspektda, ya'ni boshqa turkiy va noturkiy tillar bilan solishtirma ravishda o'rganilishi ham keng tarqalgan. Bu turli tillardagi fe'l tizimlarining o'xshash va farqli jihatlarini aniqlashga, til universalallarini kashf etishga xizmat qiladi. **Xorijiy tilshunoslikdagi ilg'or tajribalar, jumladan, generativ grammatika, universal grammatika nazariyalari o'zbek tilshunosligida ham fe'l kategoriyalarini chuqurroq o'rganishga turtki bo'lmoqda.** Kelajakda fe'l kategoriyalarini kompyuter lingvistikasi va sun'iy intellekt sohasida qo'llash, avtomatik tarjima tizimlarini takomillashtirish, nutqni tahlil qilish va sintez qilishda fe'l ma'lumotlaridan foydalanish kabi istiqbolli yo'nalishlar mavjud. Shuningdek, fe'l kategoriyalarining didaktik jihatdan o'rganilishi, ularni chet tili sifatida o'zbek tilini o'rganuvchilarga samarali o'rgatish metodikalarini ishlab chiqish ham muhim vazifalardan hisoblanadi. **Bu borada yosh tadqiqotchilar tomonidan yangi-yangi izlanishlar olib borilmoqda, bu esa o'zbek tilshunosligida fe'l kategoriyalari bo'yicha bilimlarni yanada boyitishga xizmat qilmoqda.**

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Hojiyev A. – Fe'l kategoriyalari. – Toshkent: Fan, 2021. – 150 b.
2. Iskandarova S. – O'zbek tili praktikumi. – Toshkent: Fan va texnologiyalar markazining bosmaxonasi, 2008. – 216 b.
3. Jamolxonov H. – Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent: Fan va texnologiyalar markazining bosmaxonasi, 2010. – 320 b.
4. Mahmudov N. – O'zbek tilining nazariy grammatikasi. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2007. – 450 b.
5. Mirzayev M., Usmonov S., Rasulov I. – O'zbek tili. – Toshkent: O'qituvchi, 1978. – 390 b.
6. Ne'matov H., G'ulomov A. – O'zbek tilining izohli lug'ati. – Toshkent: O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi Davlat ilmiy nashriyoti, 2006. – 5 jild.
7. Reshetov V.V. – Osnovi fonetiki, morfologii i sintaksisa uzbekskogo yazika. – Tashkent: O'quvpedit, 1963. – 370 b.
8. Sayfullayev N. – O'zbek tili grammatikasi. – Toshkent: Fan, 2005. – 300 b.
9. Sobirov A. – Fe'l mayllari. – Toshkent: Fan, 1990. – 120 b.